

ИМЕННИК НА БЪЛГАРСКИТЕ ХАНОВЕ

Книжовен паметник от езическата епоха?

Станислава Цанева

NOMINALIA OF THE BULGARIAN KHANS

A manuscript from the pagan age?

Stanislava Tsaneva¹, Shumen University, Bulgaria

Анализът на толкова добре познат и дискуссионен извор като Именника на българските ханове (в оригинала „князе“) винаги крие рискове от нарушаване на баланса – било в посока на вече изказани тези, било към областта на откровените спекулации. За изминалите над 150 години от времето на откриване на документа той става обект на десетки проучвания, често противоречиви и полярни в оценките си, които, особено в последно време, наблягат повече на сензационността, отколкото на самокритичността (cf. Chureshki, 2012; Tihova, Zhdrakov, 2020). Малкият обем на настоящето съобщение не позволява да бъде направен пълен библиографски обзор на публикациите върху Именника. Засега най-пълното и задоволително от професионална гледна точка изследване си остава монографията на М. Москов (Moskov, 1988), която също надхвърли своята тридесета годишнина.

Историята на паметника е известна дори на начинаещите историци. Първите два преписа – Московският и Погодиновият (и двата от XVI в.) – са публикувани от руския учен А. Попов през 1866 г., а третият – т. нар. Уваров препис от края на XV в., е описан от руския архимандрит Леонид през 1894 г. и обнародван с коментар от М. Тихомиров едва през 1946 г. (Moskov, 1988, pp. 17-18). През годините Именникът е разглеждан в най-различни аспекти: обсъждано е мястото му в състава на компилацията „Елински и римски летописец“; правени са различни опити за идентификация на включените в него владетели; за уточняване на оригиналната им титулатура; за реконструкция на използвания циклов календар; за установяване на първоначалния език на творбата и особено

¹ Stanislava Tsaneva is a PhD student of Medieval Bulgarian History at *Konstantin Preslavsky University of Shumen* and is a part-time lecturer in the same discipline. She has an MA in Antiquity and the Middle Ages, and an MA in English Philology - Linguistics and Translation. Her research interests are in the field of medieval Bulgarian history and the local history of Targovishte region. Email: st.tsaneva@shu.bg

за определяне на нейната датировка. Именно това ще бъде и нашата задача, с ясното съзнание, че предложената хипотеза, също като своите предшественици, не може да бъде стабилно подплатена с информация от паралелни източници.

До момента в научната литература се поддържат две основни становища за създаването на Именника, анализирани подробно във вече нееднократно цитираната монография на М. Москов (Moskov, 1988, pp. 29, 34-50). Според първото, което остава по-популярно, той е копие на епиграфски паметник или пък кратък хронологично-генеалогичен списък, съставен след идването на Аспарух на Балканите и допълван на два или повече етапа до 70-те години на VIII в. (cf. Burmov, 1968, pp. 53-54; Bogdanov, 1976, p. 7; Bozhilov, 1983, pp. 16-17; Kaymakamova, 1990, pp. 22-23, 38-40, 62-65, 76; Kaymakamova, 1997, pp. 30-39; Gyuzelev, 2013, p. 19, 138; Petrova, 2016, p. 2). Второто е склонно да го обяви за част от голямото книжовно наследство, създадено по времето на княз (цар) Симеон и сина му цар Петър (Chureshki, 2012, p. 76; Trendafilov, 2017, pp. 137-138; Tihova, Zhdrakov, 2020, pp. 43-49). Доводите в подкрепа и на двете тези са предимно логически (Moskov, 1988, p. 50), но все пак на пръв поглед повече основания има по-късната датировка.

Колкото и примамливо да изглежда съществуването на дворцова хроника още от времето на Кубрат и Аспарух, е почти изключено до нас да е достигнал списък, допълван регулярно след смъртта на всеки владетел. Първо, стриктно следваният модел, по който са изградени тринадесетте съобщения, цялостната хронологична система и строго определеното място на трите коментарни бележки издават композиционното единство на творбата (Moskov, 1988, pp. 49-50) и второ, политическата криза, настъпила към средата на VIII в., едва ли е позволявала процъфтяване на културния живот в Плиска. Поддържането на придворни историци е лукс, при положение че на изпитание е подложено оцеляването и на държавния глава, и на самата държава. Ако трябва да си послужим с конкретни примери, изглежда невероятно управлявалият съвсем кратко и очевидно непризнат от някои болярски кръгове хан Токту (766-767) да е поръчал изсичането на такъв мащабен паметник или да е наредил името на политическия му противник Умор (766) веднага да се впише в дворцовите регистри, без да спомене самия себе си (Moskov, 1988, p. 50). Абсолютно същото важи за неговите приемници, което навежда на мисълта, че в съвременния си вид Именникът или е непълен, или е създаден с цел, която надхвърля функциите на един обикновен кратък летопис.

Привържениците на ранната датировка изтъкват сходството на творбата с многобройните прабългарски каменни надписи. Предложените паралели обаче далеч не са толкова убедителни. Факт е, че до наши дни не е открит епиграфски паметник, който да е изцяло посветен на генеалогията на българските владетели – нито от периода

преди, нито след Покръстването. Единственият текст, където се говори за родословието на хана, е Шуменският надпис на Маламир (Beshevliev, 1992, pp. 136-137), като мотивите за това подчертаване вероятно се коренят в опитите на неговите регенти да изтъкнат легитимността му и да блокират евентуални претенции за трона от страна на по-големите му братя. Не е напълно сигурно също откога датира създаването на епиграфски творби в България и дали то е оригинално явление или е повлияно от чужди култури (Beshevliev, 1992, pp. 88-93). Подведени от авторитета на В. Бешевлиев (Beshevliev, 1992, p. 97-106), много учени са склонни да отнесат началото му към управлението на Тервел (ок. 700 – 721), но наблюденията на Р. Рашев показват, че е много по-вероятно трите мадарски надписа да представляват фрагменти от един по-голям летопис, който следва да бъде датиран по името на последния споменат владетел – Омуртаг (Rashev, 2008, pp. 214-216). Липсва и практика епиграфски текстове от езическо време да бъдат включвани без изменения в старобългарски книжовни творби. Означава ли това отсъствие на приемственост между литературните традиции преди и след християнизацията на България? Отговорът, естествено, е отрицателен, но ако трябва да бъде търсена връзка между дохристиянското наследство, Именника и създаденото от преславските книжовници, то тя едва ли минава директно през каменните надписи.

Доколкото ни е известно, досега в българската медиевистика почти не е обсъждана възможността за създаване на езически писмени паметници върху материал, различен от камък или метал. Ив. Божилов и В. Гюзелев са сред малкото съвременни учени, които допускат възможността за наличие на книжовна дейност (Bozhilov, 1983, pp. 15-16) и дворцов архив, като датират създаването на последния към началото на IX в. (Bozhilov, Gyuzelev, 1999, p. 139). Косвено потвърждение на тези предположения може да бъде реконструираната от Т. Славова титла (il) tabare – „началник на владетелската канцелария” (Slavova, 2010, pp. 125-129, 280), стига етимологията ѝ да бъде доказана по неоспорим начин. Впрочем и без тази проверка е ясно, че дипломатическите мисии между България и нейните съседи не са провеждани само чрез устна комуникация. Откритият кесарски печат на Тервел вероятно е придружавал негова кореспонденция до Константинопол (Yordanov, 2016, p. 31), запазените копия на мирни договори от времето на Омуртаг са очевидни преписи от съставения във Византия първоначален текст (Beshevliev, 1992, p. 168), писмена е и комуникацията му с франкския император Лудвиг Благочестиви (814 – 840), а за богатата епистолярна дейност от времето на княз Борис е излишно дори да се говори.

При всички положения появата на добре работеща владетелска канцелария не е последица от Покръстването. В противен случай хан Крум едва ли щеше да опише в подробности мирния договор между Тервел и император Теодосий III от 716 г. Даже да приемем, че в него е имало

добавени клаузи за статута на политическите бегълци (Rashev, 2001, p. 103), толкова важен документ не би могъл нито да се цитира по памет, нито да се чете от някоя колона пред двореца. Последното изглежда съвсем невъзможно на фона на разрушителната кампания срещу Плиска от лятото на 811 г. С оглед на събитията от следващите две години може да се допусне, че част или цялата ценна документация от владетелския архив е била изнесена навреме от столицата, но ако съдържанието на по-стария мирен договор е било преписано върху камък, то едва ли е надживяло оттеглянето на ромейската армия от опожарения град.

По-важният въпрос обаче е не дали е съществувала документация от езическо време (поне за IX в. това е факт), а дали тя се е изчерпвала само с външнополитически задачи. Наблюденията върху писмените паметници от времето на най-древните цивилизации показват, че обикновено най-рано се фиксират не историческите и дипломатическите, а стопанските документи. За България такива не са регистрирани, вероятно защото не е било нужно подобни записи с краткосрочно значение да се съхраняват върху траен материал. Известна степен на наличието им може да се потвърди от запазените инвентарни списъци на въоръжение (Beshevliev, 1992, p. 193-205), които могат да се разглеждат и във военен, и в икономически аспект, доколкото отразяват нуждите от специализирана производствена дейност.

По-сложно стоят нещата с откриването на исторически текстове. Наличието на летописни надписи и на философски разсъждения за връзката с миналото и смисъла на човешкия живот, отразени най-ярко в Търновския надпис на хан Омуртаг, показват, че българският елит през IX в. вече е развил вкус към подобни жанрове. Оцеляло е обаче (при това във фрагментарно състояние) само епиграфското наследство. Индиректно воденето на дворцови хроники през дохристиянския период може да се докаже от късни паметници, като най-отчетливо следите им се долавят в Житието на 15-те тивериуполски мъченици от архиепископ Теофилакт Охридски. Разказът за съдбата на пленника Кинамон и синовете на Омуртаг (GIBI, IX, Part II, 1994, pp. 63-67) едва ли е запазен в подробности само чрез устни предания. Въпреки всички усилия на изследователите, досега не са открити никакви останки от епосите на българи и славяни (Каутокамова, 1990, p. 33, note 2), което говори, че те не са играли водеща роля за висшите кръгове на езическото общество. Такива сказания липсват не само в по-късната старобългарска литература, но и в каменните надписи, които без изключение отразяват дейността на тогавашните владетели и непосредствените им предшественици, а не на митичните прародители. В тази връзка е трудно да се прецени колко дълго паметта за даден хан и неговото семейство е оцелявала в народното творчество и дали то би могло да служи като източник за възстановяване на събития, изличени от официалните летописи. Проблемът за взаимодействието

на високата и низовата литература в българското средновековно общество е твърде сложен и не може да бъде решен еднозначно, но в конкретния случай е по-вероятно Теофилакт да е използвал незапазено старобългарско житие, което от своя страна се е базирало на тогава налични дворцови документи². Отсъствието на българския оригинал не позволява да се прецени дали негативните коментари за Омуртаг и Маламир са присъствали в неизменен вид още от самото начало, или са били допълнително подсилени от охридския архиепископ, но може да се направи обосновано предположение, че езическите хроники са били достъпни за книжовниците най-малко до датата на съставяне на първичния агиографски текст (изглежда в първите десетилетия на Х в.).

Незначителните откъслечи, запазени в посоченото житие и в част от каменните надписи, не позволяват да се направят сигурни изводи за характера и жанровите особености на тези исторически творби. Все пак, като се има предвид увеличаването на византийското влияние през IX в. – по линия на съзнателното заимстване и на политическата емиграция, би могло да се приеме, че те са копирали съвременните им гръцки образци³. Още преди тридесет години М. Каймакамова отчете, че Именникът притежава всички характеристики на кратка владетелска хроника, но съставена от български политически позиции (Каймакамова, 1990, р. 22-23, 59-65). Авторката обаче, както видяхме по-горе, се придържа към идеята за една твърде ранна, неприемлива за нас датировка. Очевидно е, че до края на VIII в. и дори през по-голямата част на управлението на Крум обстановката в България не позволява реализирането на мащабна литературна продукция. Това личи съвсем ясно от датите на най-ранните каменни надписи. Всички те произлизат от периода след успешния обрат на войната от 811 – 813 г. (Beshevliev, 1992, pp. 33-35, 116-131, 153-163, 186-193). Както вече стана дума, за целия период на съществуване на българската средновековна археология не е засвидетелстван нито един епиграфски текст, който да може да се датира сигурно преди второто десетилетие на IX в. Тюркските и сасанидските паметници, за които говори В. Бешевлиев (Beshevliev, 1992, pp. 90-93), са най-вероятните предшественици и еталони за българските езически надписи, но не е задължително тази традиция да е донесена още от първите заселници през VII в. Оскъдицата на исторически извори не позволява да бъдат осветлени в цялост отношенията между Българското ханство, Хазарския хаганат и другите по-незначителни субекти през VIII в., но отдавна е изяснено, че най-близки паралели между културата на дунавските българи и т.нар. салтово-маяцка култура се наблюдават точно през IX в. Изглежда хазарите не са възпрепятствали във висока степен миграцията на население и културните взаимодействия между българите на Балканите и обитателите на Крим, Кавказ и

² Срв. ситуацията с Пространното житие на Климент Охридски от същия автор (Milev, 1966, pp. 33-71).

³ На обратното мнение е М. Каймакамова (Каймакамова, 1990, pp. 40-41).

източноевропейските степи (Dimitrov, 1987, pp. 12, 17-18, 130-181, 268-275), но поради отсъствието на писмени сведения ние не сме в състояние да извлечем никакви подробности за броя и обществения статус на тези нови преселници. Интересен, но също недоказуем, е проблемът дали възпоменателният надпис на копана Корсис (№ 59 по последното издание на В. Бешевлиев) отразява някакво обостряне на отношенията с Хазарския хаганат, предшествало или предизвикано от тези миграции, или там се визират други събития (Beshevliev, 1992, pp. 227-229, Pavlov, 2003, p. 129).

С неяснота е обгърнато и началото на управлението на Крум. Поради податките на един късен унгарски автор от X в. и натиска на хана върху дестабилизирания Аварски хаганат някои автори са склонни да му припишат панонски произход (Andreev, 1992, p. 29), но въпросът е дискусионен (Bozhilov, Gyuzelev, 1999, p. 126; Rashev 2001, p. 94). Несауточнени нито годината, в която той заема престола, нито взаимоотношенията с предшественика му Кардам. Част от учените са склонни да мислят, че става въпрос за поредния държавен преврат, осъществен още през 796 г. (Bozhilov, Gyuzelev, 1999, p. 123), други приемат, че в случая има мирно наследяване, и предполагат роднинска връзка между двамата владетели (Rashev, 2001, 94). Засега и двете хипотези остават недоказуеми. Името Кардам е иранско, но това не е прецедент в българската ономастика и не може да бъде доказателство за преселнически произход. Радикалните обществени промени, настъпили към края на управлението на Крум и продължени от преките му приемници обаче говорят, че да се мисли за корени на новата династия на изток, вместо на запад, вероятно е добра перспектива. Това е най-логичното обяснение на масовия пренос на салтовски елементи в културата на Дунавското ханство и на внезапната поява на епиграфски паметници, съставени изцяло по инициатива на държавната власт. В симбиоза с нарасналото влияние на Византия тези традиции биха могли да допринесат за специфичното развитие на владетелската институция в България.

Тъй като не разполагаме с извори, които да касаят българския вътрешнополитически живот на границата между VIII и IX в., е невъзможно да се прецени откога датират опитите на хановете да копират инсигниите и части от дворцовия церемониал на своите християнски съседи – дали това е дългосрочна тенденция, поддържана още от времето на хан Тервел, или решение на новата управляваща династия, както и каква е ролята на най-високопоставените политически емигранти върху развитието на процеса. Не е съхранена никаква информация за възпитанието на престолонаследника, за количеството на хората, владеещи говоримо или писмено гръцки език, и за нивото на грамотност сред висшите кръгове на обществото. Не разполагаме също със сведения за титлата, социалния статус и образоваността на Константин Пазик и други приближени до двореца ромеи, които биха могли да засилят интереса на българския хан

към литературата и културния живот в по-широк аспект и евентуално да го запознаят с достиженията на образовани владетели от по-ранни епохи. Единственото, което можем да отбележим, е, че от времето на Омуртаг българският държавно-политически модел вече функционира в завършен вид.

Под влиянието на устойчиви клишета съвременните българи свързват хан Омуртаг преди всичко с мащабната му строителна дейност. Твърде рядко и то едва през последните години в част от учебната литература и в интернет пространството започна да се появява обобщението, че той е държавник, който има огромни заслуги за издигането на международния престиж на България не само на Балканите, а и в Централна и Западна Европа; за запазването на териториалната цялост на Ханството в обстановка на племенен сепаратизъм от страна на славянските князе; за провеждането на успешна административна реформа, която води до окончателната интеграция на различните етнически групи в рамките на средновековната българска народност (Bozhilov, Gyuzelev, 1999, pp. 150–156; Rashev, 2001, pp. 112–114). Пак по време на неговото управление, благодарение на широката употреба на каменни надписи, можем да проследим в почти пълен вид очертанията на българската йерархична система, просъществувала до (а за някои съсловия дори и след) края на Първото българско царство⁴. Без съмнение повечето от тези длъжности и почетни достойнства са съществували и на по-ранен етап, но е интересно да се направят допълнителни анализи дали имаме усложняване на титулатурата и дали функциите им са се променили в сравнение с началото на IX в. За съжаление, отново липсата на извори спъва провеждането на подобно изследване.

Любопитен е също въпросът кои са били адресатите на възпоменателните надписи, защото, ако другите категории епиграфски паметници могат да бъдат предназначени предимно за чужди поданици, то тук случаят едва ли е такъв. Много по-логично би било те да са насочени към българската аудитория, за която подобни текстове биха имали известен възпитателен ефект. Това обаче предполага наличието на един малък, но все пак влиятелен слой от образовани хора в България, които да разберат тези своеобразни епитафии и да откликнат по подходящ начин на посланията им. Сведения за такива лица засега липсват. В общи линии обаче цялата дейност на хан Омуртаг – политическа, административна, културна (тук бихме могли да включим наченките на урбанизация и разцвета на епиграфиката) и т.н., издава нещо повече от амбициите на авторитарна личност. Подобно поведение е типично за един просветен владетел с много ясна визия за развитието на обществото във всичките му аспекти. Вероятно такова определение ще предизвика доста спорове, най-вече по силата на инерцията, но точно в края на VIII и началото на IX

⁴ Вж. подробен обзор в Slavova, 2010.

в. се застъпват управленията на няколко държавници от този тип – било обикновени меценати като Карл Велики, било истински интелектуалци като Харун ар-Рашид и византийския император Теофил. Всички те на някакъв етап от живота си са съвременници на хан Омуртаг и биха могли да му бъдат примери в борбата за издигане на България като водеща политическа сила в Европа. А тази борба очевидно не е била водена само на военния и дипломатическия фронт. Логично е част от нея да е включвала и развитието на повече или по-малко интензивна книжовна дейност, която вероятно доста е улеснила въвеждането и разцвета на славянската писменост към края на IX в.

Какво би могло да бъде мястото на Именника в подобна среда и какви функции е изпълнявал? М. Каймакамова съвсем основателно подчертава, че той има светски характер и служи за възвеличаване на ханската институция, а не на божества от прабългарския пантеон (Каймакамова, 1990, pp. 63-65). В жанрово и стилистично отношение паметникът не се отличава съществено от многобройните хронологично-генеалогични списъци, включени в състава на средновековните хронографи (Каймакамова, 1990, p. 61). Уникален го правят най-вече специфичното летоброене и употребата на езически лични и родови имена. Останалите компоненти са общи с християнските творби и може да бъде поставен въпросът дали от самото начало Именникът не е замислен като историческа мистификация, която да предложи българска алтернатива на християнската история. Подобни предположения, макар и в по-умерен вид, са изказани отдавна, но авторите винаги са склонни да приемат, че имената на първите изброени владетели се базират на реални легенди и сказания, запазили спомена за участието в хунския племенен съюз от първата половина на V в. и дори за началото на българския етногенезис през II в. н.е. (Bozhilov, 1983, p. 17; Moskov, 1988, pp. 153-175; Каймакамова, 1990, pp. 61-65). Оспорването на тази възможност поставя проблеми, далеч по-сериозни от това дали Авитохол е идентичен, или не с Атила. Защото ако приемем, че творбата е създадена от самото начало като езически еквивалент на широко използваните библейски генеалогии, бихме могли да си зададем въпроса дали първите двама владетели не са персонажи, заети от християнската литература и въведени в историческа употреба от образования съставител на текста, и дали стройното родословие на династията Дуло всъщност не е сглобено много по-късно по чисто политически причини. Несъмнено Аспарух е син на Кубрат и е почти сигурно, че Тервел е негов внук, но дали останалите владетели до Севар наистина са негови преки потомци? На какво се дължат хронологическите разминавания в Именника, които М. Москов решава по един доста неприемлив начин (Moskov, 1988, pp. 240-283), и можем ли да гарантираме, че Сабин (763 – 765) е единственият пропуснат хан в Именника (Moskov, 1988, pp. 318-327)?

Тези въпроси вероятно ще останат без отговор, след като дори не сме сигурни дали разполагаме с пълен текст, или с фрагмент от по-голямо съчинение, съдържащо имената на владетелите до датата на съставянето му (Moskov, 1988, pp. 48-49). Едната възможност е да приемем идеята на А. Тихова и З. Ждраков, че Именникът умишлено започва с 300-годишния период на Авитохол и приключва с управлението на най-кратковечния хан Умор, разбира се, с уговорката, че разчетените от тях бустрофедони са, меко казано, съмнителни (Tihova, Zhdrakov, 2020, p. 48). Ако обаче се спрем на другата алтернатива – за частично запазване на творбата в славянските преписи, проблемът за нейния поръчител става още по-сложен. Всеизвестно е, че съхранените до днес каменни надписи съдържат имената и родовете на починалите аристократи, но родовата принадлежност на хана никога не се споменава. Каква може да е причината за това, след като Именникът изброява родовете на включените в него персонажи? Изкушаващо е да си помислим, че е възможно Крум и неговите преки наследници да са направили опит за връзка с династията Дуло и да са представяли управлението си като реставрация на стария, законен ред. Не е изключено също, ако Ирник все пак е идентичен с Ернах, да е потърсено идеологическо обвързване с наследството на хунската номадска империя, което да обоснове българската експанзия срещу Аварския хаганат (Pavlov, 2008, pp. 44-48). В такъв случай бихме могли да приемем, че става въпрос за пропаганден документ, насочен към току-що присъединените поданици на Дунавска България, а в по-далечен план към вече граничната Франкска държава. Тази хипотеза обаче отново поставя въпроса за източниците, начините на разпространение и влиянието на подобен текст върху небългарски реципиенти.

Още по-фрапираща възможност би била поръчителят на Именника просто да е приписал собствената си родова принадлежност на основателите на Българското ханство, за да заздравя позициите си начело на държавата. Това би бил изключително силен и полезен ход на фона на нескончаемите преврати от предходните десетилетия. Тогава в липсващата част на Именника би могла да се очаква коментарна бележка, че съответният хан (княз) е възродил рода Дуло и списъкът би добил завършен вид. За съжаление, хроничната болест на българската медиевистика – отсъствието на източници, които могат да потвърдят тази хипотеза, ще я оставят в областта на поредните недоказани предположения.

Засега може да се каже само, че времето и стремежите на хан Омуртаг за изравняване на България с нейните най-мощни конкуренти – Византия и Франкската империя, отговарят на условията за създаване на творба с подобно съдържание. Дали обаче тя е била запазена в цялостен вид, или в славянския превод са отстранени имената на онези владетели, прочути с антихристиянската си политика (да си спомним оценките в

Житието на 15-те тивериуполски мъченици), може само да се гадае. Във всеки случай, ако това мнение намери пълна или частична подкрепа, това би довело до още по-критичен подход към информацията в текста и би ни тласнало към песимистични обобщения в стила на Стивън Рънсман (Runciman, 1993, p. 13). Защото тогава на съмнение ще бъдат подложени не само хронологията, а и редът на владетелите и дори родствените връзки помежду им, които може да са били умишлено прекроени по заповед на възложителя. Описаната възможност е едно нетипично решение на проблема с хронологията и мотивите за съставянето на Именника, но докато се опира предимно на логически доводи, тя ще бъде просто покана към изследователите да се включат в дебат, който няма да достигне своя финал в обозримо бъдеще.

References

- Andreev, Y. *Bulgarskite hanove i tsare VII – XIV v. Istoriko-hronologichen spravochnik*. Sofia: D-г Petar Beron. [Андреев, Й. *Българските ханове и царе VII – XIV в. Историко-хронологичен справочник*. София: Д-р Петър Берон, 1992.]
- Beshevliev, V. (1992). *Parvobulgarski nadpisi*. Sofia: BAN. [Бешевлиев, В. *Първобългарски надписи*. София: БАН, 1992.]
- Bogdanov, I. (1976). *Prabulgari*. Sofia: Narodna prosveta. [Богданов, И. *Прабългари*. София: Народна просвета, 1976.]
- Bozhilov, I. (1983). *Bulgarskata srednovekovna istoriopsis*. In: I. Bozhilov (Ed.) *Stara bulgarska literatura*. V. 3. *Istoricheski sacheniena*. Sofia: Bulgarski pisatel. [Божилков, И. *Българската средновековна историопис*. В: И. Божилков (ред.) *Стара българска литература*. Т. 3. *Исторически съчинения*. София: Български писател, 1983, 5-38.]
- Bozhilov, I., Gyuzelev, V. (1999). *Istoria na Srednovekovna Bulgaria (VII–XIV v.)*. V. I. Sofia: Anubis. [Божилков, И., Гюзелев, В. *История на Средновековна България (VII–XIV в.)*. Т. I. София: Анупис, 1999.]
- Burmov, A. (1968). *Vaprosi iz istoriyata na prabulgarite*. In: *Izbrani proizvedenia*. V. I. Sofia: BAN, 50-76. [Бурмов, А. *Въпроси из историята на прабългарите*. В: *Избрани произведения*. Т. I. София: БАН, 1968, 50-76.]
- Chureshki, S. (2012). *Imennik na bulgarskite knyaze (hanove)*. Sofia: Ciela. [Чурешки, Ст. *Именник на българските князе (ханове)*. София: Сиела, 2012.]
- Dimitrov, D. (1987). *Prabulgarite po Severnoto i Zapadnoto Chernomorie. (Kam vaprosa za tyahnoto prisastvie i istoria v dneshnite ruski zemi i rolyata im pri obrazuvaneto na bulgarskata darzhava)*. Varna: Georgi Bakalov. [Димитров, Д. *Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. (Към въпроса за тяхното присъствие и история в днешните руски земи и ролята им при образуването на българската държава)*. Варна: Георги Бакалов, 1987.]
- GIBI, IX, Part II (1994). *Gratski izvori za bulgarskata istoria*, IX, Part II. Sofia: BAN [Гръцки извори за българската история. Т. IX, част II. София: БАН, 1994.]

Gyuzelev, V. (2013). Apologia na Srednovekovieto. In: *Sachinenia v 5 toma*. V. 1. Sofia: Zahariy Stoyanov. [Гюзелев, В. Апология на Средновековието. В: *Съчинения в 5 тома*. Т. 1. София: Захарий Стоянов, 2013, 17-224.]

Yordanov, I. (2016). Korpus na srednovekovnite bulgarski печати. In: P. Georgiev (Ed.). *Pliska-Preslav*. V. 12. Sofia: BAN. [Йорданов, И. Корпус на средновековните български печати. В: П. Георгиев (ред.). *Плиска-Преслав*. Т. 12. София: БАН, 2016.]

Каумакамова, М. (1990). *Bulgarska srednovekovna istoriopsis*. Sofia: Nauka i izkustvo. [Каймакамова, М. *Българска средновековна историопис*. София: Наука и изкуство, 1990.]

Каумакамова, М. (1997). Imennik na bulgarskite hanove – nachalo na bulgarskoto letopisno tvorchestvo. *Rodina*, 1997, I-II, 7-44. [Каймакамова, М. Именник на българските ханове – начало на българското летописно творчество. *Родина*, 1997, I-II, 7-44.]

Milev, A. (1966) *Gratskite zhitia na Kliment Ohridski*. Sofia: BAN. [Гръцките жития на Климент Охридски. София: БАН, 1966.]

Moskov, M. (1988). *Imennik na bulgarskite hanove. (Novo talkuvane)*. Sofia: D-r Petar Beron. [Москов, М. *Именник на българските ханове. (Ново тълкуване)*. София: Д-р Петър Берон, 1988.]

Pavlov, P. (2003) Bulgaro-hazarski vzaimootnoshenia i paraleli. In: *Bulgari i hazari prez rannoto Srednovekovie*. Sofia: Tangra TanNakRa. [Павлов, П. Българо-хазарски взаимоотношения и паралели. В: *Българи и хазари през ранното Средновековие*. София: Тангра ТанНакРа, 2003, 114-141.]

Pavlov, P. (2008) Bulgarite i politicheskoto nasledstvo na Avarska kaganat. In: *Bulgarskoto srednovekovie. Poznato i nepoznato. Stranitsi ot politicheskata i kulturnata istoria na Bulgaria, VII-XV vek*. Veliko Tarnovo: Abagar. [Павлов, П. Българите и политическото наследство на Аварския каганат. В: *Българското средновековие. Познато и непознато. Страници от политическата и културната история на България, VII-XV век*. Велико Търново: Абагар, 2008, 41-50.]

Petrova, D. (2016). *Istoria i istorichesko mislene. (Istoricheskite sachinenia v bulgarskata knizhnina, XVI-XVIII v.)*. Avtoreferat na disertatsionen trud. Sofia: BAN. [Петрова, Д. *История и историческо мислене. (Историческите съчинения в българската книжнина, XVI-XVIII в.)*. Автореферат на дисертационен труд. София: БАН, 2016.]

Rashev, R. (2001). *Prabulgarite i Bulgarskoto hanstvo na Dunav*. Sofia: Abagar. [Рашев, Р. *Прабългарите и Българското ханство на Дунав*. София: Абагар, 2001.]

Rashev, R. (2008). *Bulgarskata ezicheska kultura VII-IX vek*. Sofia: Klasika i stil. [Рашев, Р. *Българската езическа култура VII-IX век*. София: ИК „Класика и стил“ ООД, 2008.]

Runciman, S. (1993). *Istoria na Parvoto bulgarsko tsarstvo* (transl. by M. Pipeva). Sofia: Ivan Vazov/Siluet OOD. [Рънсиман, С. *История на Първото българско царство* (прев. М. Пипева). София: Иван Вазов/Силует ООД, 1993.]

Slavova, T. (2010). *Vladetel i administratsia v rannosrednovekovna Bulgaria. Filologicheski aspekti*. Sofia: PAM Publishing Company. [Славова, Т. *Владетел и администрация в*

ранносредновековна България. Филологически аспекти. София: ПАМ Пъблишинг Къмпани ООД, 2010.]

Tihova, A., Zhdrakov, Z. (2020). Za avtorstvoto na "Imennika na bulgarskite hanove" spored Moskovskia prepis. In: V. Gyuzelev, D. Damyanov, I. Yordanov (Eds.). *Bulgaria i bulgarite: bit, dushevnost, natsionalna identichnost*. 6th National Conference *Patuvane kam Bulgaria* – Shumen, 24–26.04.2018. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press, 39–50. [Тихова, А. З. Ждраков. За авторството на „Именника на българските ханове“ според Московския препис. В: В. Гюзелев, Д. Дамянов, И. Йорданов (ред.). *България и българите: бит, душевност и национална идентичност*. Шеста национална конференция *Пътуване към България* – Шумен, 24–26.04.2018 г. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“, 2020, 39–50.]

Trendafilov, H. (2017). *Tsar i vek. Vremeto na Simeona. Chetiri instalatsii*. Shumen: Konstantin Preslavsky University Press/Faber. [Трендафилов, Х. *Цар и век. Времето на Симеона. Четири инсталации*. Шумен: УИ „Епископ Константин Преславски“/Фабер, 2017.]